

KS. MICHAŁ KŁAKUS* – TOULON (FRANCJA)

[Recenzja]: Johan Ickx, *Le Bureau. Les Juifs de Pie XII*, Éditions VdH/Michel Lafon, Neuilly-sur-Seine 2020, ss. 415 [tłumaczenie z języka angielskiego: Dominique Haas oraz Denis Bouchain]; *Biuro papieża. Pius XII i Żydzi*, przekład Grażyna Majcher, Warszawa 2022, ss. 494, ISBN : 978-838-196-379-4¹

W 1963 roku prawdopodobnie z inspiracji i dzięki finansowemu wsparciu służb sowieckich w Berlinie wystawiono sztukę Rolfa Hochhutha² „*Namiestnik*” („*Der Stellvertreter*”). Autor podjął w niej temat stosunku Piusa XII do nazistowskiego ludobójstwa w czasie II wojny światowej. Przedstawił on papieża sparaliżowanego strachem i niezdolnego do sformowania jakiegokolwiek protestu przeciwko polityce III Rzeszy. Przedstawienie odniosło niebywały sukces. Było ono wystawiane w wielu krajach, przyczyniając się tym samym do budowy „czarnej legendy” o papieżu, który nie chciał dostrzec moralnego zła, uważając, że obrona interesu Kościoła na ziemiach okupowanych stanowi wyższe dobro niż troska o bliźniego, a poniekąd o papieżu biernie „współpracującym” z Hitlerem w dziele zagłady Żydów. Zniekształconemu³ przez niemieckiego dramaturga obrazowi Piusa XII starał

* Ks. Michał Kłakus – dr historii Kościoła, Institut Diocésain de Formation Pastorale Diocèse de Fréjus-Toulon

e-mail: mklakus@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0012-7525>

¹ Recenzja dotyczy francuskiego wydania książki.

² Rolf Hochhuth (1931-2020), pisarz i dramaturg niemiecki. Inną znaną jego sztuką jest *Soldaten. Nekrolog auf Genf* (1967), w której przedstawił Winstona Churchilla jako odpowiedzialnego za śmierć gen. Władysława Sikorskiego, zob.: R. Chickering, *History and Morality In Historical Drama: A Historian's Perspective on Hochhuth's „Soldaten”*, „German Studies Review”, 3 (1979) s. 351-361.

³ O czym świadczą podziękowania słane przez Żydów na ręce papieża za pomoc i wsparcie w czasie Holokaustu (m.in. za ich ochronę w Rzymie w 1943 roku). Dnia 13 lutego 1945 roku Israële Zolli (1881-1956), wielki rabin Rzymu nawrócił się na katolicyzm w hołdzie dla zaangażowania Piusa XII dla Żydów w czasie II wojny światowej; 29 listopada 1945 roku organizacja United Jewish Appeal przygotowała spotkanie siedemdziesięciu więźniów ocalałych z obozów koncentracyjnych, którzy wyrazili wdzięczność Piusowi XII za pomoc na rzecz Żydów. W 1955 roku z okazji jubileuszu dziesięciolecia zakończenia wojny Unia Wspólnot Żydowskich ogłosiła 17 kwietnia dniem wdzięcz-

się przeciwstawić papież Paweł VI (1963-1978). Jako Giovanni Battista Montini, pełniąc od 1937 roku urząd substytuta w Sekretariacie Stanu Stolicy Apostolskiej (odpowiednik ministra spraw wewnętrznych) i działając w papieskim Komitecie Pontificia Commissione di Assistenza (którego celem było niesienie pomocy uchodźcom wojennym i więźniom) należał do jednych z najbardziej zaufanych współpracowników Piusa XII. Jeszcze tego samego roku, co wspomniana sztuka teatralna, zlecił czterem historykom z zakonu jezuitów (byli to: Pierre Blet, Robert A. Graham, Angelo Martini et Bernhard Schneider) przygotowanie, na podstawie materiałów z Archiwum Watykańskiego, syntezy dokumentów świadczących o sprzeciwie Watykanu przeciwko polityce Hitlera w czasie II wojny światowej. Łącznie w latach 1965-1981 opublikowano 12 tomów, z których każdy liczył około 800 stron⁴. Celem tych publikacji, jak już wspomniano, było ukazanie, na podstawie jedynie oficjalnej korespondencji z lokalnymi biskupami, roli Watykanu w czasie II wojny światowej na rzecz zachowania pokoju oraz pomocy ofiarom konfliktu zbrojnego⁵. Niestety zbiór dokumentów, często pisanych hermeneutycznym, „kościelnym” językiem miał o wiele węższy krąg odbiorców niż popularna sztuka znanego reżysera. Co więcej, dopuszczenie do kwerendy jedynie kościelnych historyków wzmogło podejrzenia o chęć ukrycia prawdy o „milczeniu papieża”. Przeświadczenie to, pomimo iż w międzyczasie opracowano kilka nowych pozy-

ności papieżowi za pomoc w czasie wojny. Dnia 9 października 1958 roku, nawiązując do śmierci Piusa XII, premier Golda Meir mówiła o papieżu, który głośno przeciwstawił się nieprzyjaciółom, a dzień później wielki rabin Rzymu Elio Toaff zaświadczał, iż Żydzi będą pamiętali o wszystkim, co Kościół katolicki pod przywództwem Piusa XII zrobił dla tego narodu, zob. J. Sévilia, *Des dizaines de milliers de Juifs sauvés par Pie XII*, „Rivista di Studi Politici Internazionali”, 1 (2005) s. 112-120; tenże, *Pie XII: Le mauvais procès*, <https://www.jeansevillia.com/2015/04/11/pie-xii-le-mauvais-proces/> (dostęp: 20.04.2023).

⁴ Actes et documents du Saint Siège relatifs à la Seconde guerre mondiale, Città del Vaticano 1965-1981: *Lettres de Pie XII aux évêques allemands. 1939-1944*, red. P. Blet, A. Martini, B. Schneider, Città del Vaticano 1966; *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les Pays Baltes. 1939-1945. Deuxième partie, 1942-1945*, red. P. Blet, R.A. Graham, A. Martini, B. Schneider, Città del Vaticano 1967; *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les Pays Baltes. 1939-1945. Première partie, 1939-1941*, red. P. Blet, R.A. Graham, A. Martini, B. Schneider, Città del Vaticano 1967; *Le Saint Siège et la guerre en Europe. Juin 1940 – juin 1941*, red. P. Blet, A. Martini, R.A. Graham, B. Schneider, Città del Vaticano 1967; *Le Saint Siège et la Guerre mondiale. Juillet 1941 – octobre 1942*, red. P. Blet, A. Martini, R.A. Graham, B. Schneider, Città del Vaticano 1969; *Le Saint Siège et la guerre en Europe. Mars 1939 – août 1940*, red. P. Blet, A. Martini, B. Schneider, Città del Vaticano 1970; *Le Saint Siège et les victimes de la guerre. Mars 1939 – décembre 1940*, red. P. Blet, R.A. Graham, A. Martini, B. Schneider, Città del Vaticano 1972; *Le Saint Siège et la Guerre mondiale. Novembre 1942 – décembre 1943*, red. P. Blet, R.A. Graham, A. Martini, B. Schneider, Città del Vaticano 1973; *Le Saint Siège et les victimes de la guerre. Janvier 1941 – décembre 1942*, red. P. Blet, R.A. Graham, A. Martini, B. Schneider, Città del Vaticano 1974; *Le Saint Siège et les victimes de la guerre. Janvier – décembre 1943*, red. P. Blet, R.A. Graham, A. Martini, B. Schneider, Città del Vaticano 1975; *Le Saint Siège et les victimes de la guerre. Janvier 1944 – juillet 1945*, red. P. Blet, R.A. Graham, A. Martini, B. Schneider, Città del Vaticano 1980; *Le Saint Siège et la guerre mondiale. Janvier 1944 – mai 1945*, red. P. Blet, R.A. Graham, A. Martini, B. Schneider, Città del Vaticano 1981.

⁵ *Le Saint Siège et les victimes de la guerre*, s. V.

cji⁶ o stosunku Watykanu i samego Eugenio Pacellego (przed jego wyborem na papieża; w oparciu o archiwalia Watykanu) do nazizmu i kwestii żydowskiej, jest żywe do dzisiaj⁷.

W dniu 2 marca 2020 roku z polecenia papieża Franciszka otwarto dla badaczy archiwa watykańskie obejmujące pontyfikat Piusa XII (1939-1958). Na tą decyzję (nie czekając siedemdziesiąt lat po śmierci Piusa XII) prawdopodobnie wpływ miało oburzenie części historyków i organizacji żydowskich przytaczających argumenty R. Hochhutha w związku z prowadzonym procesem beatyfikacyjnym papieża.

Książka Johan Ickx'a jest pierwszym⁸ opracowaniem omawiającym ten temat, wydanym na podstawie materiałów z Archiwum Historycznego Sekretariatu Stanu (Archivio Storico della Segreteria di Stato), poruszającym stosunek Piusa XII, a w sposób szczególny pracowników pierwszej sekcji Sekretariatu Stanu (odpowiedzialnej za politykę zagraniczną Watykanu) zarządzanej przez mons. Domenico Tardiniego⁹. W książce pierwsza sekcja Sekretariatu Stanu nosi nazwę Biuro (s. 19; s. 62-63). Wraz z drugą sekcją ds. ogólnych (której przewodniczył mons. G.B. Montini¹⁰) przekładała raporty sekretarzowi stanu kard. Luigiemu Maglionemu¹¹.

Johan Ickx jest doktorem historii kościelnej na Papieskim Uniwersytecie Gregoriańskim w Rzymie. Od 2010 roku pełni urząd dyrektora archiwów hi-

⁶ Autor artykułu, wobec bogactwa wyboru literatury, ograniczył się jedynie do podania kilku pozycji, których autorzy korzystali ze zbiorów Archiwum Historycznego Sekretariatu Stanu Stolicy Świętej i wyliczonych na jego stronie internetowej, http://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/sezione-rapporti-stati/archivio-storico/bibliografia/bibliografia_it.html (dostęp: 5.11.2020): A. Tornielli, *Pio 12.: il papa degli ebrei*, Casale Monferrato, 2001; A. Bellino, *Il Vaticano e Hitler. Santa Sede, Chiesa tedesca e nazismo (1922-1939)*, Milano 2018; D. Bidussa, *La misura del potere. Pio XII e i totalitarismi tra il 1932 e il 1948*, Milano 2020; Ph. Chenaux, *Eine Deutsche Prägung? Die deutschen Nuntiatoren (München, Berlin) und ihre Bedeutung für Eugenio Pacelli*, w: *Eugenio Pacelli als Nuntius in Deutschland. Forschungsperspektiven und Ansätze zu einem internationalen Vergleich*, red. H.W. Paderborn, F. Schöningh, 2012, s. 99-109; P. Valvo, A. Benedetto, *La Santa Sede e l'Anschluss (1918-1938)*, Milano 2008.

⁷ J. Cornwell, *Papież Hitlera. Tajemnicza historia Piusa XII*, Warszawa 2000.

⁸ Wcześniej, bo w 2003 roku Giovanni Sale opublikował w oparciu m.in. o materiały z innego watykańskiego archiwum (Archivio Segreto Vaticano) książkę o stosunkach między Watykanem a III Rzeszą w latach 1933-1945, a w szczególności o postawie Piusa XII wobec Holokaustu, zob. G. Sale, *Hitler, la Santa Sede e gli Ebrei. Con documenti dell'Archivio Segreto Vaticano*, Milano 2004.

⁹ Domenico Tardini (1888-1961), substytut w Sekretariacie Stanu (1935-1937), sekretarz Kongregacji Nadzwyczajnych Spraw Kościoła (1937-1952), sekretarz ds. relacji z państwami w Sekretariacie Stanu (1952-1958), sekretarz stanu i kardynał od 1958 roku, arcybiskup tytularny Laodiciea od 1958 roku, archiprezbiter bazyliki św. Piotra w Rzymie od 1959 roku, <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/btardini.html> (dostęp: 23.04.2023).

¹⁰ Giovanni Battista Montini (1897-1978), sekretarz nuncjatury w Warszawie (1923), substytut w Sekretariacie Stanu (1937-1953), arcybiskup Mediolanu (1954), kardynał (1958), papież Paweł VI (1963-1978), <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bmontini.html> (dostęp: 23.04.2023).

¹¹ Luigi Maglione (1877-1944), arcybiskup tytularny Caesarea in Palaestina, w latach 1920-1926 nuncjusz w Szwajcarii, od 1926 roku nuncjusz we Francji, kardynał, od 1938 roku prefekt Kongregacji Duchowieństwa, sekretarz stanu (1939-1944), <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bmaglione.html> (dostęp: 23.04.2023).

storycznych Sekcji do spraw Relacji z Państwami w Sekretariacie Stanu Stolicy Apostolskiej. Jest autorem kilkunastu publikacji z dziedziny historii dyplomacji Watykanu w XX wieku¹², z których najważniejszą jest problematyka działalności służb dyplomatycznych Watykanu w czasie I wojny światowej¹³.

Podając zagadnienie działalności Piusa XII w trakcie II wojny światowej, autor nie jest więc nowatorski. To, co wyróżnia jego dzieło na tle wspomnianych wyżej (w przypisach) autorów, to dobór nieznanych dotychczas źródeł, z których, jak sam pisze, korzysta jako pierwszy (s. 62). Wobec ogromu materiału (archiwa liczą prawie 1 700 000 dokumentów, s. 9) baza źródłowa została wybrana dość dowolnie i służy jedynie do zobrazowania rozważań badacza. Autor z założenia (s. 16) nie miał zamiaru pisać syntezy na temat stosunku Piusa XII do „okropności drugiej wojny światowej”, lecz podjął próbę ukazania sposobu organizacji stosunku Watykanu wobec ofiar nazizmu¹⁴ z uwzględnieniem realnych możliwości działania (s. 16) zarówno na płaszczyźnie zabiegów politycznych o charakterze międzynarodowym, jak i opisując „doświadczenia” konkretnych osób, które zwracały się o pomoc do Stolicy Świętej. Zależy mu na ukazaniu działalności dobroczynnej Sekretariatu Stanu w czasie konfliktu 1939-1945, a pośrednio na rehabilitacji Piusa XII, który pomagał nie bacząc na „rasę i religię” (s. 64), a któremu przeciwnicy polityczni nadali przydomek „papieża milczenia” (s. 9). Adresatem jego publikacji nie jest jednak, jak sam pisze (s. 16), znawca historii Kościoła, lecz zwykły czytelnik czerpiący wiedzę na temat dziejów Kościoła z internetu. Ickx używa

¹² J. Ickx, *De Oorlog en het Vaticaan. Geheim verzet na de brand van Leuven 1914*, Tielt 2017; tenże, *Mgr Corneille Richard Van Bommel, Évêque de Liège, et le Vatican*, „Bulletin de la Société d'art et d'histoire du diocèse de Liège”, 71 (2017) s. 47-73; tenże, *L'action du Saint-Siège pour la préservation du patrimoine culturel durant la Première Guerre mondiale. Documentation des Archives Historiques de la Secrétairerie d'Etat*, w: *Les Musées blessés – Le muse ferite, 1914-1918. Photographies historiques et perception du patrimoine, fotografia storica e percezione del patrimonio*, red. S. Costa, M. Pizzo, Grenoble 2014, s. 67-87; tenże, *Il Concordato tra la Santa Sede e la Romania del 1927. Considerazioni generali*, w: *România și Sfântul Scaun. 90 de ani de la semnarea Concordatului între Sfântul Scaun și România. 80 de ani de la înființarea Colegiului Pontifical „Pio Romeno”*, red. L.P. Zăpîrțan, A. Lovin, Cluj-Napoca 2019, s. 24-32; tenże, *L'Ostpolitik di Pio XII. Il „modus vivendi” proposto a Mosca 1946-1947. Il caso di padre Alessandro Töhötöm Nagy S.J.*, w: *Umlčaná Cirkev a pápežská diplomacia 1945-1965*, red. E. Hrabovec, G. Brugnotta, P. Jurčaga, Città del Vaticano 2018, s. 155-179; tenże, *Nem, nem, soha! – Io non faccio della politica... La partenza del nunzio apostolico Mons... Lorenzo Schioppa da Budapest*, w: *Incorrupta monumenta Ecclesiam defendunt. Studi offerti a Mons... Sergio Pagano, prefetto dell'Archivio Segreto Vaticano*, red. A. Gottsmann, P. Piatti, A.E. Rehberg, Città del Vaticano 2018, s. 291-310; tenże, *The Holy See and Refugees (1933-1945)*, w: *Refugee Policies from 1933 until Today: Challenges and Responsibilities*, red. S.T. Katz, J. Wetzel, Berlin 2018, s. 63-95; tenże, *Východná politika Pia XII. Modus vivendi navrhnutý v Moskve 1946-1947. Pripad pátra Alexandra Töhötöma Nagy S.J.*, w: *Chiesa del silenzio e diplomazia pontificia 1945-1965*, red. E. Hrabovec, G. Brugnotta, P. Jurčaga, Città del Vaticano 2018, s. 365-388.

¹³ J. Ickx, *La guerre et le Vatican. Les secrets de la diplomatie du Saint-Siège (1914-1915)*, Paris 2018.

¹⁴ Więcej na ten temat: F. Le Moal, *Histoire du fascisme*, Paris 2018; Ph. Chenaux, *Pie XII. Diplomate et pasteur*, Paris 2003.

więc języka prostego i przystępnego dla współczesnego odbiorcy. Zależy mu na szerokim odbiorze jego pozycji. Ma ona więc charakter popularyzatorski. Do lektury książki zachęca szukającego sensacji nie tylko sam tytuł wydrukowany na czerwonej (krwistej) okładce, ale również obwoluta, na której oddano w słowach cel przyświecający autorowi: *Watykański archiwista wreszcie uchyla rąbka tajemnicy na temat roli papieża w II wojnie światowej (L'archiviste du Vatican lève en fin le voile sur le rôle du pape pendant la Seconde Guerre mondiale)*.

O powziętym zamiarze (dotarcia do nieobebranego w sprawach kościelnych czytelnika) świadczą również tytuły poszczególnych części, które mają zachęcić do lektury. Rozdział poruszający tematykę pomocy Żydom na Słowacji za rządów Josefa Tiso¹⁵ nosi tytuł: *Historia dvojga szaleńców, młodych zaginionych dziewcząt i pewnego odpowiedzialnego za sprawy (Histoire de deux fous, de jeunes filles disparues et d'un chargé d'affaires, s. 21-58)*, natomiast część o wzajemnych relacjach między Piusem XII a Franklinem Delano Rooseveltem¹⁶ – *Historia dwóch dzieci światła (Histoire de deux enfants de la lumière, s. 77-108)*. Rozdział, w którym omówiono sposób przygotowania noty na temat sytuacji w Polsce w 1943 roku przez kardynałów, członków Kongregacji Nadzwyczajnych Spraw Kościoła zatytułowano *Historia dziewięciu mędrców zasiadających wokół stołu (Histoire de neuf sages assis autour d'une table, s. 287-324)*. Autor, podając „kto był kim” w watykańskim Sekretariacie Stanu, używa słowa „casting” (s. 19). Ponadto w sposób przystępny i zrozumiały wyjaśnia podstawowe pojęcia kościelne, jak: papież, kardynał, kanonik, kuria, depesza, encyklika, nuncjatura czy rabin oraz kto jest „ważniejszy”: audytor czy sekretarz nuncjatury? (s. 407-410). Wskazując wartość udzielonej przez Sekretariat Stanu pomocy finansowej indywidualnym osobom w ówczesnej walucie (liry), podaje odpowiednik we współczesnych euro (s. 69, 156).

Jednak myliłby się ten, kto uważałby publikację Ickx'a za dzieło wyłącznie o charakterze popularnym, pozbawionym naukowego warsztatu. Praca nad omawianą książką trwała dziesięć lat. W swoich badaniach autor dokonał kwerendy 2800 *dossier* (s. 63) z nieznanego dotychczas historykom serii Ebrei. Zawiera ona prośby o pomoc ponad 4000 Żydów kierowane do papieża w latach 1938-1944, które pochodziły zarówno od osób indywidualnych, rodzin oraz grup w większości (ale nie tylko) ochrzczonych. Jak już wspomniano, autor dokonał również subiektywnego (s. 15) wyboru archiwaliów z watykańskiego Sekretariatu Stanu (Sekcja do spraw Relacji z Państwami), a dotyczących sytuacji religijnej w III Rzeszy i na terenach okupowanych przez wojska niemieckie (posyty: Cechosłowacja, Rumunia, Rosja, Francja, Jugosławia, Olanda, Niemcy, Polonia),

¹⁵ Josef Tiso (1887-1947), książdz, przywódca Słowackiej Partii Ludowej, prezydent Słowacji w latach 1939-1945, po wojnie sądzony i skazany na śmierć, zob.: A. Marès, *Itinéraire d'un Slovaque: Jozef Tiso (1887-1947)*, „Les Cahiers de la Shoah”, 1 (2007) s. 61-89.

¹⁶ Franklin Delano Roosevelt (1882-1945), prezydent USA (1933-1945). Uważał Piusa XII za sprzymierzeńca w walce z nazizmem i komunizmem, zob.: L. Castagna, *Un ponte oltre l'oceano. Aspetti politici e strategie diplomatiche tra Stati Uniti e Santa Sede nella prima metà del Novecento (1914-1940)*, Bologna 2012.

czy też sytuacji religijnej w ZSRR i terenach okupowanych przez wojska sowieckie (poszyty: Russia, Paesi Baltici).

Do wykorzystanej przez Ickx'a bazy źródłowej należą również informacje na wspomniane tematy pochodzące z krajów nieokupowanych przez Niemców (m.in. Wielka Brytania czy USA), a znajdujące się w poszytach: Volumi Bianchi, Palestina, America, noty wysyłane do władz niemieckich, sprawy dotyczące organizacji pomocy dla uchodźców żydowskich, raporty rządu polskiego na wychodźstwie, sytuacji we Włoszech z działu Stati Ecclesiastici, a także sprawozdania z comiesięcznych obrad grupy kardynałów z Kongregacji Nadzwyczajnych Spraw Kościoła (*Rapporti delle sessioni*).

Autor celowo pomija powojenną literaturę tematu (przycitując jedynie kilka pozycji naukowych, głównie internetowych¹⁷), ponieważ – jak sam pisze – nie chce by jego książka była „skażona powojenną literaturą i interpretacjami badaczy” (s. 16). Jednak przy jej pisaniu korzystał on z rad i pomocy kilkudziesięciu historyków z kilkunastu krajów na świecie (ich nazwiska oraz afiliacje, s. 411-412).

Autor potwierdza, iż w świetle materiałów z watykańskiego Sekretariatu Stanu papież doskonale zdawał sobie sprawę z sytuacji Żydów w czasie II wojny światowej. Był o niej informowany zarówno ze strony przedstawicieli innych państw (ambasada polska w Watykanie, s. 166, 220; Władysław Raczek¹⁸, s. 169; Taylor Myron¹⁹, s. 231), ludzi Kościoła (kard. August Hlond²⁰, s. 288; ks. Jerzy Moskwa²¹, s. 164;

¹⁷ *Słownik biograficzny księży katolickich i świeckich represjonowanych w Związku Sowieckim (1918-1953)*, red. I. Osipova, B. Czaplicki, <https://biographies.library.nd.edu> (dostęp: 5.11.2020); R. Cohen, C. Gallagher, *Vatican Secret Diplomacy: Joseph P. Hurley and Pope Pius XII*, New Haven and London 2008, „Studies In Jewish –Christian relations”, 4 (2009) nr 1, s. 92, <https://ejournals.bc.edu/index.php/scjr/article/view/1530/1384> (dostęp: 5.10.2020).

¹⁸ Władysław Raczek, marszałek Senatu RP (1930-1935), minister spraw wewnętrznych (1921, 1925-1926 i 1935-1936), prezydent RP na uchodźstwie (1939-1947).

¹⁹ Taylor Myron (1874-1959), amerykański przemysłowiec, doktor prawa (1929), przedstawiciel Roosevelta przy Watykanie (od 1939), w czasie II wojny światowej zaangażowany w misje dyplomatyczne.

²⁰ August Hlond (1881-1948), administrator apostolski w Katowicach (1922-1925) i biskup katowicki (1925-1926), prymas Polski (1926-1948), kardynał (1927). Od 18 września 1939 roku do 9 czerwca 1940 roku przebywał w Rzymie. W tym czasie wielokrotnie spotykał się z papieżem Piusem XII oraz mons. Domenico Tardiniem z Sekretariatu Stanu. Podczas tych wizyt składał sprawozdania o sytuacji Kościoła w Polsce. W swoich listach i raportach kierowanych do papieża poruszał tematykę eksterminacji narodu polskiego, zob.: J.M. Roth, *Spoleczno-polityczna działalność prymasa Polski Augusta Hlonda w latach 1939-1945*, Toruń 2009; W. Zahorski, *L'Exil du primat de Pologne cardinal August Hlond (1939-1945)*, t. 1-2, Paris 2000.

²¹ Jerzy Moskwa (1910-1941), ksiądz, urodzony w Szwajcarii. Studia filozoficzne na Uniwersytecie Jagiellońskim uwieńczył dyplomem w 1935 roku. Studia teologiczne odbył na Uniwersytecie Gregoriańskim, gdzie w 1939 roku uzyskał dyplom. W tym samym roku przyjął święcenia w rycie wschodnim – grekokatolickim. Wysłany do pracy duszpasterskiej w 1939 roku do miejscowości Słonim (ówcześnie w granicach II Rzeczypospolitej; obecnie Białoruś). Profesor w Papieskim Seminarium Wschodnim w Dubnie na Wołyniu. Podczas okupacji sowieckiej przebywał we Lwowie. W dniu 5 października 1940 roku udało mu się dotrzeć do Rzymu. Zmarł w więzieniu w Kijowie w lipcu 1941 roku, zob.: Ł. Adamski, *Nieznaný kurier Piusa XII. Analiza postawy kato-*

ks. Zygmunt Kaczyński²², s. 166-168; ks. Antoni Kwiatkowski²³, s. 177-179), międzynarodowych organizacji (Unia Rabinów Ortodoksyjnych Stanów Zjednoczonych i Kanady, s. 258-259) oraz osób prywatnych (Włoszka Ines Stame, s. 73; włoski przemysłowiec Adolfo Lucas, s. 292).

Sposób jego reakcji na prześladowania religijne i narodowościowe był wynikiem własnych doświadczeń. Będąc jednym z redaktorów encykliki *Mit brennender Sorge* Piusa XI (1937), potępiał narodowy socjalizm. Jednak prześladowania Kościoła, które nastąpiły po ukazaniu się dokumentu papieskiego (w maju 1937 roku 1100 księży zostało aresztowanych w III Rzeszy, a 304 sposób nich deportowano trzy lata później do obozu w Dachau, s. 197) spowodowały, że w czasie II wojny światowej podjął politykę dyskretną obawiając się, iż reakcją nazistów na protesty członków Kościoła katolickiego doprowadzą jedynie do nasilenia represji. Był to jego osobisty wybór.

Jego starania nie były jednak bezowocne. Świadczy o tym działalność (za wiedzą i poparciem Sekretariatu Stanu) nuncjuszów Andrei Cassula²⁴ (na rzecz Żydów w Rumunii i Naddniestrzu, s. 109-146) czy Angela Roncallego w Turcji²⁵. Ponadto przeprowadzona we wrześniu 1942 roku akcja ratowania dzieci żydowskich poniżej 16. roku życia mieszkających we francuskiej strefie okupowanej, w którą byli zaangażowani przedstawiciele Watykanu w krajach Ameryki Południowej (s. 227-230) oraz ocalenie żydowskich rodzin z Holandii w 1940 roku (s. 387-400). Pracownicy watykańskiego Biura pomagali w uzyskaniu wiz do krajów Ameryki Południowej i Afryki dla osób prywatnych oraz wspierali je finansowo (przypadek Marii Gerdy, s. 147-159, Atona Kalicińskiego, s. 68, Eriki Kadisch, s. 69). W wyniku działań dyplomatycznych podjętych przez kard. L. Maglionego możliwy był wyjazd do Brazylii wybitnego prawnika pochodzenia żydowskiego

lickiego misjonarza w sowieckim więzieniu i procesu jego rozpracowywania przez NKGB, „Dzieje Najnowsze”, 2 (2016) s. 25-47.

²² Zygmunt Kaczyński (1894-1953), ksiądz, dyrektor Katolickiej Agencji Prasowej (1930-1939) we Francji i Wielkiej Brytanii (od 1939), członek Rady Narodowej, wiceminister informacji i dokumentacji w rządzie Sikorskiego, minister wyznań religijnych i oświecenia publicznego (1943-1944), wrócił do Polski (1945), zmarł w więzieniu mokotowskim w Warszawie, zob.: J. Gawlina, *In viam pacis. Dziennik Biskupa Polowego Wojska Polskiego (1939-1945)*, wstęp i oprac. J. Myszor, Katowice 2019, s. 58.

²³ Antoni Kwiatkowski (1890-1969), absolwent Katolickiego Seminarium Duchownego w Petersburgu, ksiądz (święcenia przyjął w 1915 roku), w 1924 roku wyjechał do Polski. Autor publikacji na temat sytuacji Kościoła katolickiego i prawosławnego w sowieckiej Rosji. Po 1945 roku wyjechał do Anglii, zob.: R. Dzwonkowski, *Antoni Kwiatkowski (1890-1969)*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 10, red. E. Ziemann, Lublin 2004, kol. 298.

²⁴ Andrea Cassulo (1869-1952), arcybiskup (1921), delegat apostolski w Egipcie i Arabii (1921), nuncjusz w Rumunii (od 1936), po wojnie jako *persona non grata* zmuszony przez komunistów do opuszczenia tego kraju (1946), <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bcassulo.html> (dostęp: 23.04.2023).

²⁵ Angelo Roncalli (1881-1963), delegat apostolski w Grecji i Turcji (1935-1944), papież Jan XIII (od 1958). W czasie wojny pomógł dziesiątkom tysięcy represjonowanym przez III Rzeszę niezależnie od narodowości, <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/broncalli.html> (dostęp: 23.04.2023).

Enrico Tullio Liebmana²⁶ (s. 211). Dyrektor archiwów historycznych Sekcji do spraw Relacji z Państwami w Sekretariacie Stanu Stolicy Świętej nie wyklucza, że Watykan mógł udzielić pomocy w wyjeździe do Stanów Zjednoczonych Oskarowi Kristellerowi²⁷, wybitnemu znawcy renesansowego humanizmu (s. 205-207). W czasie wojny uchodźcy przebywający na terenie Rzymu znajdowali schronienie w budynkach należących do Watykanu (s. 341-356). Jak pokazuje opisany przez autora przypadek Marii Adler (s. 335-339) pomoc przybierała również zadziwiające formy. Ta sześćdziesięcioletnia, nieochrzczona Żydówka z Mediolanu zwróciła się o pomoc do Sekretariatu Stanu (za pośrednictwem kurii w Mediolanie) w celu wyproszenia u władz faszystowskich zezwolenia na umieszczenie jej w obozie koncentracyjnym w okolicach Meccerata, by mogła zamieszkać z przebywającym tam mężem. Nastąpiło to pod koniec 1940 roku. Nieznane są dalsze losy małżonków. Jednak trzy lata później obóz został zlikwidowany, a przebywający tam więźniowie przeniesieni do obozu w Niemczech.

Główną przeszkodą w organizowaniu pomocy była metodyczna bezwzględność i brutalność władz nazistowskich w stosunku do Żydów, którzy nie mieli możliwości ucieczki z krajów zajętych przez Niemców (s. 278), jak również nagminne łamanie przez nich prawa międzynarodowego dotyczącego m.in. eksterytorialności Watykanu (s. 257-378). Również rządy państw neutralnych czy niezaangażowanych (jak Portugalia, Brazylia), a nawet Wielkiej Brytanii były niechętne, pomimo prośb Watykanu, do wydawania potrzebnych wiz (przypadek Miny Kuten, s. 281-285). Prowadziło to do sytuacji, w której watykański Sekretariat Stanu nie był w stanie pomóc potrzebującym. Świadczyły o tym adnotacje kard. Maglioneo, mons. D. Tardiniego albo Angelo Dell'Acquy²⁸ na listach osób z prośbami o pomoc: „przynajmniej w tym czasie nie można nic zrobić”, „niemożliwe”, „przypadek beznadziejny”, „nie można nic zrobić” (wnioski Żydów zamieszkujących „strefę włoską” w okupowanej Francji w 1943 roku z apelem o ochronę, s. 257; przypadek Alberta Katza, który w lipcu 1944 roku próbował wydostać się z Francji do Brazylii, s. 65; sytuacje Żydów z Polski, którzy prosili o pomoc w przedostaniu się do Palestyny, a ich listy dotarły do Sekretariatu w październiku 1939 roku, s. 66).

Pomimo niepowodzeń, Żydzi byli wdzięczni papieżowi za okazaną pomoc. Świadczą o tym wzajemne kontakty wielkiego rabina Jerozolimy Herzog Yitzhak Halewiego²⁹, który wielokrotnie w 1940 roku zwracał się do Piusa XII

²⁶ Enrico Tullio Liebman (1903-1986), prawnik, od 1938 w Ameryce Południowej (Urugwaj, Argentyna, Brazylia), <https://www.treccani.it/enciclopedia/enrico-tullio-liebman> (dostęp: 22.04.2023).

²⁷ Oskar Paul Kristeller (1905-1999), pracownik naukowy w Berlinie i Fryburgu, od 1933 roku we Włoszech, w 1939 roku przedostał się z Włoch do USA, <https://cths.fr/an/savant.php?id=111342> (dostęp: 22.04.2023).

²⁸ Angelo Dell'Acqua (1903-1972), pracownik Sekretariatu Stanu (od 1938), zajmował się w szczególności organizowaniem pomocy dla Żydów w czasie wojny, zastępca podsekretarza stanu Kongregacji Nadzwyczajnych Spraw Kościoła (1950), zastępca sekretarza stanu (1953), kardynał, <http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bdeac.html> (dostęp: 23.04.2023).

²⁹ Herzog Yitzhak Halevi (1888-1959), wielki rabin Jerozolimy (od 1937), w czasie II wojny światowej odbył wiele podróży po Europie celem szukania pomocy dla prześladowanych Żydów, <https://www.britannica.com/biography/Isaac-Halevi-Herzog> (dostęp: 22.04.2023).

i kard. Maglioneo z prośbą o pomoc dla swoich współbraci (s. 240-241), a w lutym 1944 roku dziękował papieżowi (za pośrednictwem A. Roncallego) za „liczne formy pomocy charytatywnej dla Żydów podczas ostatnich lat” (s. 243). Opisując kontakty Sekretariatu Stanu z austriacką organizacją Gildemeester Auswanderer-Hilfsaktion (*Akcja Gildemeester na rzecz pomocy migrantom*), zarządzanej przez Żyda Franka von Gildemeester, autor porusza kwestie osób (również pochodzenia żydowskiego), które zwracając się do Sekretariatu Stanu o publiczne udzielenie poparcia dla swych działań, okazywały się zwykłymi oszustami mającymi na celu wzbogacenie się kosztem ofiar (s. 325-333).

Autor w swojej książce zajmuje się także sprawami dotyczącymi wzajemnych relacji ówczesnego prezydenta USA F.D. Roosevelta z Piusem XII w stosunku do nazizmu i prześladowań (s. 77-108).

Opisanym w książce bohaterem (prócz nuncjuszów A. Cassula i Roncallego), który w imieniu Watykanu pomagał Żydom, był również reprezentant Stolicy Świętej na Słowacji Giuseppe Burzio³⁰ (s. 23-59). Z kolei nuncjusz Cesare Orsenigo³¹ był tym, któremu brakowało przezorności i sprytu w kontaktach z władzami III Rzeszy (s. 308-320). Wśród przedstawicieli Stolicy Apostolskiej czy ludzi Kościoła nie brakowało także osób niechętnych pomocy Żydom. W publikacji dokonano jednak rozróżnienia między antyjudajzmem a antysemityzmem rozumianym jako nienawiść rasowa³². Z pewnością do tej pierwszej grupy należał Ján Vojtaššák³³, o którym G. Burzio w depešach do Watykanu w marcu 1942 roku pisał jako „zatwardziałym szowiniście” (s. 43) oraz audytor w Sekretariacie Stanu mons. Armando Lombardi, który ubolewając (będąc naocznym świadkiem) nad niewdzięcznością Żydów w stosunku do pomocy organizowanej przez Watykan w 1940 roku, określał ich „wiarołomnymi”, używając słów z wielkopiątkowej

³⁰ Giuseppe Burzio (1901-1966), arcybiskup (1946), dyplomata watykański na placówkach w Peru (od 1929), Czechosłowacji (1935-1938), Litwie (1938-1940), Słowacji (od 1940). W swoich licznych depešach informował Sekretariat Stanu o sytuacji Żydów pod reżimem Josefa Tiso. Protestował przeciwko deportacjom i popierał działania episkopatu słowackiego potępiające antysemityzm i totalitaryzm (1943). Był nuncjuszem na Kubie (1950-1955), <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bburzio.html> (dostęp: 22.04.2023).

³¹ Cesare Orsenigo (1873-1946), arcybiskup tytularny Ptolemais in Libya, nuncjusz w Berlinie (1930-1946). Przed wojną informował Watykan o represjach jakie dotknęły katolików w III Rzeszy. Przyczynił się do rozpowszechniania encykliki *Mit brennender Sorge*. W czasie wojny informował o sytuacji w okupowanej Polsce. Miał działać na rzecz uchodźców z Polski i Białorusi, a w szczególności Żydów. Jednak jego noty protestacyjne były ignorowane przez Ribbentropa, zob.: M. Biffi, *Cesare Orsenigo nunzio apostolico in germania (1930-1946)*, Milano 1997.

³² O różnicy między antyjudajzmem a antysemityzmem, zob.: W. Szczerbiński, *Od alienacji do akceptacji. Antysemityzm – antyjudajizm – antyżydowskość – antysyjonizm*, „Studia Europea Gne-snensia”, 6 (2012) s. 95-108.

³³ Ján Vojtaššák (1877-1965), duchowny słowacki, biskup spiski, członek Rady Państwa Pierwszej Republiki Słowackiej (1940). Nacjonalista, jawny antysemita (zmienił zdanie po informacjach na temat traktowania Żydów w obozach koncentracyjnych), po wojnie skazany przez komunistów za zdradę i szpiegostwo (1951), zob.: E. Hrabovec, *Biskup Ján Vojtaššák a Svätá stolica*, w: *Ján Vojtaššák: biskup v dejinách 20. storočia: zborník z vedeckej konferencie k 140. výročiu narodenia*, red. R. Letz, P. Jurčaga, Bratislava 2018, s. 211-291.

modlitwy według mszału Piusa V z 1570 roku (s. 395). Natomiast rasistami i antysemitami w „czystej postaci” byli ks. J. Tiso oraz włoski zakonnik don Ildefonso Troia, który współpracując z Niemcami, demaskował miejsca ukrycia Żydów w budynkach kościelnych (z tego też powodu 10 września 1945 roku Pius XII przeniósł go do stanu świeckiego, s. 353-355).

W książce Ickx’a nie brakuje również wątków polskich. Autor podnosi kilka zagadnień, które wymagają dogłębnej analizy (s. 288). Zwłaszcza, że w 1940 i 1941 roku do Biura docierał „nieprzerwany i wezbrany potok informacji” (s. 288) na temat sytuacji religijnej w Polsce. Charakteryzując naród polski, autor stwierdza, iż II Rzeczypospolita została zaatakowana przez III Rzeszę z dwóch powodów – nienawiści Hitlera do Polaków jako przedstawicieli rasy słowiańskiej oraz ze względu na przywiązanie do wiary katolickiej praktykowanej przez większość ludności. Z tej przyczyny naziści nie uważali Polaków za naród zdolny do porzucenia swych przekonań tak, by stać się sojusznikiem III Rzeszy w procesie podboju świata (jak to miało miejsce w przypadku innych krajów) i dlatego należało bezlitośnie zniszczyć ten naród (s. 288). Na podstawie napływających informacji mons. Antonio Samorè³⁴ sporządził raport, w którym opisano sytuację na terenie wcielonym do Rzeszy w październiku 1939 roku, czyli Kraju Warty³⁵ (Reichsgau Warteland, s. 289). Pisano o aresztowaniach, morderstwach i wywozie duchowieństwa do obozów koncentracyjnych. Często miały miejsce poniżające godność sytuacje, kiedy księża zmuszano do wypowiedziania w pozycji klęczącej przed Niemcami słów: „Jesteśmy wieprzami polskimi” (s. 290). Działania władz niemieckich na terenie Kraju Warty doprowadziły do tego, że w przeciągu dwóch lat od rozpoczęcia wojny liczba księży zmniejszyła się dwukrotnie (z dwóch tysięcy pozostał tysiąc, s. 290). Podobna sytuacja miała miejsce na obszarach zajętych przez armię sowiecką (s. 292). Rzeczywistość religijną na tym terenie opisał w swoim szesnastostronicowym raporcie z grudnia 1940 roku wspomniany już ks. J. Moskwa (s. 164).

Do Watykanu docierały również informacje na temat sytuacji Żydów na okupowanych terenach polskich. W grudniu 1940 roku po raz pierwszy w raporcie ambasady polskiej w Watykanie przekazanym Piusowi XII pojawiła się wzmianka o dużym obozie koncentracyjnym w „okolicach Oświęcimia” (s. 220). W październiku 1942 roku pisano o likwidacji getta w Warszawie (s. 218, 258-259). Oceniano, iż w maju 1943 roku na terenie Polski pozostało jedynie 100 tys. Żydów (z 4,5 miliona, które zamieszkiwało ten kraj przed wybuchem wojny, s. 271). Część z nich zmarła w komorach gazowych w Treblince czy Brest-Litovsk³⁶ (s. 271). Przeciwno działaniom Niemców protestował arcybiskup krakowski Adam Stefan

³⁴ Antonio Samorè (1905-1983), w latach 1932-1938 pracował w placówce dyplomatycznej na Litwie, następnie w Berlinie, w latach 1938-47 współpracownik Tardinięgo, sekretarz (1953-1967) i prefekt (1967-1968) Kongregacji Nadzwyczajnych Spraw Kościoła, kardynał (1967), prefekt Kongregacji Dyscypliny Sakramentów (1968-1974), archiwista i bibliotekarz watykański od 1974 roku, <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bsamore.html> (dostęp: 22.04.2023).

³⁵ Utworzony na mocy dekretów Hitlera z października 1939 roku z poznańskiego okręgu Rzeszy, przemianowany w styczniu 1940 roku na Kraj Warty (niem. Reichsgau Wartheland).

³⁶ W rzeczywistości w Brześciu nie było obozu śmierci, lecz getto żydowskie.

Sapieha³⁷. Nieprzypadkowo więc w notach Burzio do Sekretariatu Stanu broniący praw Kościoła i sprzeciwiający się represjom stosowanym przez Niemców wobec mieszkańców Polski abp A.S. Sapieha był przeciwstawiany wspomnianemu już biskupowi spiskiemu J. Vojtaššákowi (s. 43). Ambasador rządu na uchodźstwie przy Watykanie Kazimierz Papée³⁸ oskarżał zaś Biuro o bezczynność wobec działań okupacyjnych władz niemieckich (s. 294). W maju 1942 roku mons. Tardini sugerował, aby Stolica Apostolska odważniej reagowała na sytuację w Polsce, udzielając poparcia dla działań Sapiehy, i by „podtrzymać na duchu” Polaków (s. 295).

Ostatecznie jednak, obawiając się, by taka reakcja nie doprowadziła do zaostrożenia represji niemieckich, Tardini zaproponował wysłanie do Berlina noty protestacyjnej, w której Watykan domagałby się przerwania represji. Pomimo że zdawano sobie sprawę z tego, iż racje wyłożone w tym dokumencie nie przekonają Hitlera do zmiany polityki narodowościowej i religijnej, to jednak będzie to świadectwo, iż papież nie pozostał obojętny wobec dokonywanych zbrodni. Prace nad dokumentem trwały w Sekretariacie Stanu od grudnia 1942 do stycznia 1943 roku. O ich wynikach na bieżąco był informowany Pius XII (s. 297). Dnia 11 lutego 1943 roku nad projektem debatowało³⁹, w czasie tzw. *sessioni dei cardinali*⁴⁰, dziewięciu kardynałów: sekretarz stanu kard. Maglione, Gennaro Granito Pignatelli di Belmonte⁴¹, Enrico Gasparri⁴², Raffaele Carlo Rossi⁴³, Pietro

³⁷ Adam Stefan Sapieha (1867-1951), biskup (1911), arcybiskup metropolita krakowski (1925), kardynał (1946). Dnia 4 IX 1939 roku powołał Obywatelski Komitet Pomocy, działał w Radzie Głównej Opiekuńczej. W protestach kierowanych do władz niemieckich sprzeciwiał się represjom ludności Polski, w tym mordowania Żydów. Prowadził tajną korespondencję z Watykanem, w której informował o prześladowaniach miejscowej ludności, domagając się zdecydowanej reakcji. Zalecił udzielanie Żydom fałszywych metryk chrztu, zob.: J. Wolny, *Arcybiskup Adam Stefan Sapieha w obronie Narodu i Kościoła Polskiego w czasie II wojny światowej*, w: *Księga Sapieżyńska*, pod red. J. Wolnego, t. II, Kraków 1986, s. 203-472.

³⁸ Kazimierz Papée (1889-1979), poseł w Czechosłowacji (1936-1939), ambasador w Watykanie (1939-1958), zob.: Gawlina, *In viam pacis*, s. 32.

³⁹ Johan Ickx w swojej książce streszcza przebieg tej debaty (s. 298-306).

⁴⁰ Więcej na temat tego zgromadzenia: L. Pettinaroli, *Les sessioni de la congrégation des Affaires ecclésiastiques extraordinaires : évaluation générale (1814-1938) et remarques sur le cas russe (1906-1923)*, „Mélanges de l'École française de Rome – Italie et Méditerranée modernes et contemporaines” [Online], 122-2 (2010), <http://journals.openedition.org/mefrim/585>, <https://doi.org/10.4000/mefrim.585> (dostęp: 4.11.2020).

⁴¹ Gennaro Granito Pignatelli di Belmonte (1851-1948), kardynał (1911), prefekt Kongregacji Ceremonii (1930), <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bgranito.html> (dostęp: 22.04.2023).

⁴² Enrico Gasparri (1871-1946), dyplomata watykański w Portugalii, Belgii, Brazylii, Kolumbii, biskup tytularny Sebaste (1915), kardynał (1925), prefekt Najwyższego Trybunału Sygnatury Apostolskiej (od 1933), bratanek kardynała Pietra Gasparriego (1852-1934), <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bgasparr.html> (dostęp: 22.04.2023).

⁴³ Raffaele Carlo Rossi (1876-1948), biskup (1920), kardynał (1930), sekretarz Świętej Kongregacji Konsystorialnej, <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/brossirc.html> (dostęp: 22.04.2023).

Fumasoni Biondi⁴⁴, Federico Tedeschini⁴⁵, Francesco Marmaggi⁴⁶, Ermenegildo Pellegrinetti⁴⁷, Giuseppe Pizzaro⁴⁸. Wszyscy oni poparli propozycję Sekretariatu Stanu, której tekst kard. Maglione przekazał Piusowi XII 13 lutego 1943 roku. W dniu 2 marca 1943 roku pięciostronicowy dokument przesłano do nuncjatury w Berlinie (pismo dotarło 10 marca 1943 roku, s. 312) z nakazem przekazania go Joachimowi von Ribbentropowi⁴⁹. Następnie 15 marca 1943 roku nuncjusz C. Orsenigo wręczył go Ernestowi von Weizsäckerowi⁵⁰, który obiecał oddać notę ministrowi spraw zagranicznych III Rzeszy (s. 308). Dnia 17 marca 1943 roku sekretarz stanu w niemieckim Ministerstwie Spraw Zagranicznych (dalej: MSZ) poinformował nuncjusza, iż po przeczytaniu nie przekazał dokumentu adresatowi, przypominając nuncjuszowi, iż sytuacja religijna w państwach kontrolowanych nie podlega ochronie Stolicy Apostolskiej (s. 308). Ostatecznie Orsenigo odebrał dokument, co w Watykanie przyjęto za niewybaczalny błąd. Jednak jak wynika z wysłanego do Watykanu sprawozdania (17 marca) ze spotkania w siedzibie MSZ, nuncjusz był przekonany, że z treścią pisma Piusa XII zapoznał się J. von Ribbentrop, a być może nawet sam Hitler (s. 310). Dnia 8 kwietnia 1943 roku podczas kolejnego zgromadzenia kardynałów przyznano, że w Berlinie nuncjusz dopuścił się „straszego błędu” (s. 316). W czasie dyskusji kard. F. Marmaggi sugerował przygotowanie kolejnej noty celem przekazania jej rządowi w Berlinie (s. 322), to jednak nie spotkało się z poparciem kard. Maglioneo. Ostatecznie 11 kwietnia 1943 roku Pius XII nakazał nuncjuszowi Orsenigowi przygotowanie oświadczenia,

⁴⁴ Pietro Fumasoni Biondi (1872-1960), prefekt Kongregacji Rozkrzewienia Wiary (1933-1960), kardynał (1933), <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bfuma.html> (dostęp: 22.04.2023).

⁴⁵ Federico Tedeschini (1873-1959), nuncjusz w Hiszpanii (1921), kardynał (1933), jałmużnik papieski (od 1938), <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/btede.html> (dostęp: 22.04.2023).

⁴⁶ Francesco Marmaggi (1876-1949), nuncjusz w Rumunii (1920-1923), Czechosłowacji (1923-1925), Polsce (1928-1936), kardynał (1935), prefekt Kongregacji Duchowieństwa (od 1939), <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bmarmaggi.html> (dostęp: 22.04.2023).

⁴⁷ Ermenegildo Pellegrinetti (1876-1943), arcybiskup tytularny Adana (1922), nuncjusz w Jugosławii (1922), kardynał (1937), <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bpele.html> (dostęp: 22.04.2023).

⁴⁸ Giuseppe Pizzardo (1877-1970), sekretarz Kongregacji Nadzwyczajnych Spraw Kościoła (1929-1937), przewodniczący Papieskiej Komisji ds. Rosji (1936), kardynał (1937), prefekt Kongregacji Seminariorów i Uniwersytetów (1939-1968), <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bpizzardo.html> (dostęp: 22.04.2023).

⁴⁹ Joachim von Ribbentrop (1893-1946), minister spraw zagranicznych Niemiec (1938-1945), zbrodniarz wojenny. Dnia 11 marca 1940 roku przyjęty na audiencji przez Piusa XII. Treść wskazanej w artykule noty, jak również informacje o okoliczności jej powstania, zamieszczono w: *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les Pays Baltes. 1939-1945. Deuxième partie, 1942-1945*, nr 480, s. 742-752.

⁵⁰ Ernst von Weizsäcker (1882-1951), niemiecki dyplomata, członek NSDAP oraz SS (od 1938), sekretarz stanu w MSZ III Rzeszy (do marca 1943), ambasador w Watykanie (1943-1945), zbrodniarz wojenny, zob.: J. Myszor, *Ambasador Ernst von Weizsäcker obserwuje biskupa Gawlinę*, w: *Nieznane karty z życia biskupa Józefa Gawliny w świetle dokumentów*, red. J. Myszor, D. Bednarski, Katowice 2015, s. 37-45.

w którym zapewnił o przekazaniu noty w niemieckim MSZ i wyraził dezaprobatę z powodu jej zwrócenia (s. 323).

W trakcie opracowania książki autor nie ustrzegł się pomyłek. Błędnie podał, iż uczestnikiem narad w czasie *sessioni dei cardinali*, których celem było przygotowanie noty do Ribbentropa, był „dawny Sekretarz Stanu” kard. Pietro Gasparri⁵¹ (s. 299, 316). W rzeczywistości ten dostojnik watykański zmarł w 1934 roku, natomiast we wspomnianym gremium zasiadał jego bratanek – kard. E. Gasparri. Ponadto kard. E. Pellegrinetti nie był nuncjuszem w Polsce (s. 302), lecz sekretarzem i audytorem nuncjatury warszawskiej w latach 1919-1922. Nuncjuszami w tym okresie był Achille Ratti (do 1921), a następnie Lorenzo Lauri. Również kard. Francesco Marmagii nie był przedstawicielem Watykanu w Polsce „aż do początku konfliktu” (s. 301), gdyż w 1936 roku urząd ten powierzono Filipowi Cortesiemu.

Prawdopodobnie ze względu na przyjętą konwencję (troska Ickx’a, by książka nie była odebrana jako kolejne opracowanie naukowe, lecz pisana przystępnym językiem) autor ograniczył do minimum przypisy, nie wyjaśniając nawet nazwisk osób cytowanych w publikacji⁵² (s. 401-405). Z tego również powodu tytuł książki nie odpowiada zawartości. Czytelnik zachęcony nośnym tytułem (*Le Bureau. Les Juifs de Pie XII*) odnajduje w opracowaniu rozdziały tylko pośrednio związane z tematem i poruszające problematykę prześladowań Kościoła w Polsce (s. 287-324). Nie wiadomo również czemu (chyba jedynie jako ciekawostki) miało służyć opisanie kłopotów związanych z wyjazdem Karola Wojtyły i Stanisława Starowieyskiego⁵³ na studia w Rzymie w 1946 roku (s. 238). Szkoda, że autor nie zamieścił indeksu osobowego, który ułatwiłby odnalezienie poszczególnych postaci na kartach książki.

Z pewnością książka Ickx’a zasługuje na uwagę. Autor, korzystając z bogatego watykańskiego archiwum Sekretariatu Stanu, ukazuje w sposób przystępny i jasny dla przeciętnego czytelnika rolę Piusa XII i Sekretariatu Stanu na rzecz poszkodowanych w czasie II wojny światowej. Nie zaprzecza on faktom o powszechnej wiedzy Watykanu w kwestii prześladowań religijnych i narodowościowych w okupowanych krajach. Stwierdza, że podobną wiedzę dysponowały również inne kraje, zaś o stopniu zaangażowania papieża decydowały dostępne środki, jakie posiadał. Przytaczając dokumenty z Archiwum Historycznego Sekretariatu Stanu, pokazuje stopień zaangażowania Stolicy Świętej niezależnie od rasy, religii i przekonań

⁵¹ Pietro Gasparri (1852-1934), kardynał i watykański sekretarz stanu w czasie I wojny światowej, <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bgaspp.html> (dostęp: 22.04.2023).

⁵² Z wyjątkiem krótkiego indeksu bibliograficznego zawierającego biogramy jedenastu współpracowników Sekretariatu Stanu oraz Piusa XII, zob.: J. Ickx, *Le Bureau. Les Juifs de Pie XII*, Éditions VdH/Michel Lafon, Neuilly-sur-Seine 2020, s. 19.

⁵³ Stanisław Starowieyski (1922-1986), studia na tajnych kompletach w Krakowie. Przyjaciel Karola Wojtyły, którego poznał w 1944 roku, zob.: S. Starowieyski, *Relacja dot. Studiów w Rzymie z Karolem Wojtyłą w l. 1946-1948, spisana dla ks. Adama Bonieckiego*, <https://jp2online.pl/obiekt/starowieyski-stanislaw-relacja-dot-studiow-w-rzymie-z-karolem-wotyly-w-l-1946-1948-spisana-dla-ks-adama-bonieckiego;T2JqZWN0Ojc5NDk=?q=%7B%22filters%22%3A%7B%22phrase%22%3A%-22Starowieyski%22%7D%7D#previous-page> (dostęp: 22.04.2023).

potrzebujących. Opisuje szczegółowo „doświadczenia życiowe” towarzyszące Żydom zwracającym się o pomoc do Watykanu. Udowadnia, że podstawowym celem, który przyświecał papieżowi i pracownikom Biura było niesienie miłosierdzia. Jego odpowiedzią na oskarżenia o bierną postawę i milczenie Piusa XII są słowa nuncjusza Cassula: „Dobro nie powoduje hałasu, a hałas nie rodzi dobra” (s. 147) oraz „Nigdy nie ufaj temu co się mówi i nawet jeśli to wydaje się wiarygodne to nie musisz w to wierzyć” (s. 234). Praca wydaje się interesująca również dla historyków zajmujących się dziejami Kościoła w XX wieku. Wielokrotnie bowiem powtarzane sformułowania o konieczności dalszych badań są zachętą do przeprowadzenia kolejnych kwerend w otwartych dla publiczności w 2020 roku archiwach watykańskich.

Słowa kluczowe: Pius XII; II wojna światowa; Kościół katolicki; okupacja niemiecka; Żydzi

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Blet Pierre, Martini Angelo, Schneider Burkhard, Graham Robert, *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la Seconde guerre mondiale*, Città del Vaticano 1965-1981.
 Sale Giovanni, *Hitler, la Santa Sede e gli Ebrei. Con documenti dell'Archivio Segreto Vaticano*, Milano 2004.

Opracowania

- Adamski Łukasz, *Nieznany kurier Piusa XII. Analiza postawy katolickiego misjonarza w sowieckim więzieniu i procesu jego rozpracowywania przez NKGB*, „Dzieje Najnowsze”, 2 (2016) s. 25-47.
 Castagna Luca, *Un ponte oltre l'oceano. Aspetti politici e strategie diplomatiche tra Stati Uniti e Santa Sede nella prima metà del Novecento (1914-1940)*, Bologna 2012.
 Chenaux Philippe, *Pie XII. Diplomate et pasteur*, Paris 2003.
 Chickering Roger, *History and Morality In Historical Drama: A Historian's Perspective on Hochhuth's „Soldaten”*, „German Studies Review”, 3 (1979) s. 351-361.
 Cornwell John, *Papież Hitlera. Tajemnicza historia Piusa XII*, Warszawa 2000.
 Dzwonkowski Roman, *Antoni Kwiatkowski (1890-1969)*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 10, red. E. Ziemann, Lublin 2004, kol. 298.
 Gawlina Józef, *In viam pacis. Dziennik Biskupa Polowego Wojska Polskiego (1939-1945)*, wstęp i oprac. J. Myszor, Katowice 2019.
 Hrabovec Emilia, *Biskup Ján Vojtášák a Svätá stolica*, w: *Ján Vojtášák: biskup v dejinách 20. storočia: zborník z vedeckej konferencie k 140. výročiu narodenia*, red. R. Letz, P. Jurčaga, Bratislava 2018, s. 211-291.
 Le Moal Frédéric, *Histoire du fascisme*, Paris 2018.
 Marès Antoine, *Itinéraire d'un Slovaque: Jozef Tiso (1887-1947)*, „Les Cahiers de la Shoah”, 1 (2007) s. 61-89.
 Sévilia Jean, *Des dizaines de milliers de Juifs sauvés par Pie XII*, „Rivista di Studi Politici Internazionali”, 1 (2005) s. 112-120.

Sévilia Jean, *Pie XII: Le mauvais procès*, <https://www.jeansevillia.com/2015/04/11/pie-xii-le-mauvais-proces/> (dostęp: 20.04.2023).

Netografia

<http://www.catholic-hierarchy.org> (dostęp: 10.05.2020).